

ОЧУДНЕННЯ – ОЧУЖЕННЯ: ДО ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

У статті розглянуто історію літературознавчих термінів "очуднення – очуження" та їх розмежування з акустично подібними лексемами і словосполученнями.

Література – це суперечка
тлумачень, теорій, понять.
(В.Б. Шкловський)

Довільне тлумачення наукових термінів може ускладнити практичну діяльність і вченого, і педагога. У цьому ми переконуємось на прикладі лексично утаємниченого терміна "**очуження**". Спроби з'ясувати "біографію" цього слова-терміна, тобто його походження та лексичну семантику, можуть іноді й не дати бажаного результату, оскільки воно, незважаючи на майже столітній вік, все ще "не узаконене" ні в українських, ні в російських літературознавчих словниках та довідниках. Навіть у тлумачних, орфографічних та інших словниках "нового покоління" терміну-маргіналу не надано відповідного статусу, хоча за тривалий період побутування в науковій і навчально-методичній літературі "очуження" та його російський відповідник "*очуждение*" [1: 56] обросли цілою, на перший погляд, синонімічною сім'єю: **відчуження** [2: 212], "ефект відчуженості" [3: 250], "ефект очуження" [4: 3] *отчуждение* [5: 337], *остранение* [6: 357], *остранение* [7: 270], "*прием очуждения*" [1: 56], "*принцип очуждения*" [1: 60] і т. п.

Насправді ж ця термінологічно неблагополучна сім'я, що виникла з добрих намірів науковців якимось чином підправити "незграбне" слово "очуження" або зробити його зрозумілішим, лише призвела до плутанини та до ще більших непорозумінь. Так, українсько-російська паралель "відчуження" – "*отчуждение*" взагалі не має нічого спільного з літературно-мистецьким терміном "**очуження**" ("*очуждение*"), оскільки означає: 1) "відбирання в кого-небудь майна на користь держави, організації чи окремої особи або 2) припинення близьких стосунків з ким-небудь" [8: 337].

Значний науковий внесок у прояснення термінології, властивій епічній драмі, зробив незаперечний авторитет у дослідженні вітчизняної та світової драматургії – професор О.С. Чирков [9; 10] та його учні й послідовники [11; 4].

До речі, у працях з теорії драматургії і, зокрема, з драматургії обробок професор О.С. Чирков досить слушно застерігав [12: 164] від недоречних підмін культурологічного поняття "**очуження**" (за Брехтом: *Verfremdungseffekt* [13]) терміном "**відчуження**" – соціально-економічним (за Марксом: *Entfremdung*) або соціально-філософським, згідно з яким "отчуждение является исторически преходящей формой опредмечивания человеком своих способностей и связано с овеществлением и фетишизацией социальных отношений" [14: 472]. Проте, як не прикро, окремі автори і дотепер змішують ці поняття, ускладнюючи розуміння такого літературного явища, як "ефект очуження" і підміняючи його нерівнозначними – "прийом відчуження" та "метод відчуження" [2: 212].

На нашу думку, не мають права на існування у значенні літературознавчих термінів і такі українсько-російські паралелі, як "очуження" – "*очужение*" або "очуження" – "*остранение*" і навіть "очуження" – "*остранение*", оскільки всі вони виникли з версії про їх спільний російсько-німецький шлях творення. Більш вірогідною нам видається можливість їхнього самостійного, паралельного розвитку, який, незважаючи на певну функціональну спорідненість, надавав їм суттєвих диференційних відтінків.

Перша версія належить російському літературознавцю Віктору Борисовичу Шкловському, який у процесі дослідження теорії прози відкрив цікавий феномен, назвавши його на першій стадії дослідження "*остранением*". У книзі "*О теории прозы*" вчений пояснював: "...у нас* з'явилась думка, що поетична мова взагалі відрізняється від прозової, що це особлива сфера, в якій важливі навіть поруки губ; що є світ танцю: коли рухи м'язів дають насолоду; що є живопис: коли зір дає насолоду, – і що мистецтво є *затриманою насолодою*... Ми... помітили, що ті явища, які відбуваються в мові, ось ці затруднення мови, ось ці звукописи, згущення, римування, яке повторює не лише звуки попереднього вірша, а й змушує заново згадувати минулу думку, ось це зрушення в мистецтві – явище не лише звуків поетичної мови, це сутність поезії і сутність мистецтва. І тоді я створив термін "*остранение*"; і позаяк уже можу зізнатися в тому, що допускав граматичні помилки, то я написав одне "н"... Так воно й пішло з одним "н" і, як пес із відрізаним вухом, бігає по світу" [15: 72-73].

Довго цей "пес з відрізаним вухом" блукав по світу. Довго жила (і живе, на жаль) помилка авторитетного літературознавця. За інерцією В. Шкловський і сам ще тривалий час тиражував неблагозвучний термін. Прикладів – безліч: "...прийомом мистецтва є прийом *остранения*" [15: 15]. "Прийом *остранения*" у Л.М. Толстого полягає в тім, що він не називає річ своїм ім'ям, а описує її, як уперше бачену..." [15: 15]. "Прийомом *остранения* користувався постійно" [15: 16]. "Прийом *остранения* не спеціально толстовський" [15: 20]. "Весь світ навколо Стерна *остранен*. Він дивовижний" [15: 194]. Завершується цей дивовижний вінок афоризмів поверненням до витоків "*остранения*" – до 1914 року: "І те, що Бахтін називає сміховою культурою, закріплюючи цей термін за собою, ніби заново відкриту землю, існує не раніше й не пізніше інших культур (видів). Визначити епоху маски як щось карнавальне навряд чи правильно, тому що ми знаємо дуже стародавні

* Російські терміни тут і далі подано мовою оригіналу, курсивом; при потребі – в лапках. (О.Н.)

* Тобто у Хлебнікова, Маяковського, Кручоних, Малевича, Татліна, Поліванова та ін. – (О.Н.)

маски – культурні..., комічні та інші. Африканські маски – не пародія на що-небудь, це мистецтво, мистецтво не сміхове. Це те, що в 1914 році я називав "*остранением*" [15: 288].

Варто звернути увагу на те, що вже на етапі започаткування терміна "*остранение*" Б. Шкловський орієнтувався на теорію Аристотеля, який стверджував, що "поетична мова повинна мати характер *іноземної, дивної*" [цит. за: 15: 23].

Не може бути сумніву, що саме в "Поетиці" Аристотеля міститься коріння *чужого, дивного* характеру поезії, тобто того ж таки ефекту очуження. Цей ефект, за Брехтом, полягає в тім, що річ, яку потрібно довести до свідомості і на яку потрібно звернути увагу, зі звичної, відомої, з тієї, що лежить перед нашими очима, перетворюється на особливу, несподівану, на ту, що впадає в око. Саме собою зрозуміле стає незрозумілим, але це робиться лише для того, щоб потім воно стало зрозумілим.

Згодом, аналізуючи поетику прози Стерна, В. Шкловський знову повертається до історії терміна, випущеного ним у життя: "*Здивування*, – згадує він, – або, як я колись писав, *остраннение*, – цей термін у зміненому вигляді, напевно, через Сергія Третьякова, мого товариша по ЛЕФу, дійшов до Брехта, – здатність дивуватися і зміни способів здивування пов'язують багато явищ мистецтва... Коли говориш про *остраннение*, то треба розуміти, для чого воно служить" [15: 203]. Цим самим В. Шкловський відверто і щиро зрікся "незаконнонародженого" терміну "з одним вухом" і замість нього утвердив граматично правильний неологізм (у стилі друзів-футуристів з ОПОЯЗ*), який може мати й українські відповідники: "очуднення" або "здивовиження"**. На нашу думку, термін "здивовиження" дещо багатший, ніж "здивування" ("*удивление*"), якому В. Шкловський пробував навіть надати перевагу над *остраннением*: термін "здивування", що зрідка ще зустрічається в науковій літературі, гадаємо, більше характеризує психологічний стан глядача або читача твору-обробки, а не саму матеріальну основу новотвору. Разом із тим, термін "здивовиження" більше наближений до літературного процесу, оскільки має ознаку збагачення думки, сюжету, тексту, фрази художньою "чудинкою" (Шукшин), яка, в свою чергу, має ще й інше функціональне значення – здивувати когось.

Пізніше, у передмові до розділу "Легені потрібні для дихання", В. Шкловський з притаманною йому афористичністю стверджує: "Мистецтво приміряє можливості світу через випадковості світу, через божевоління, через ... безуми, а говорячи іншими словами, це **очуднення**, тобто розміщення світу на іншу основу" [14: 257].

Кульмінацією поетизації терміну "очуднення" є чудовий вірш у науковій прозі з однойменною назвою – "**Остраннение**".

"Остраннение – это видение мира другими глазами.

Жан-Жак Руссо по-своему остранныл мир, он как бы жил вне государства. Мир поэзии включает в себя остраннения.

Тройка Гоголя, которая несётся над Россией, она русская тройка, потому, что она внезапна. Но в то же время она тройка всемирная, она несётся и над Россией, и над Италией, и над Испанией.

Это движение новой, утверждающей себя литературы.

Нового видения мира.

Остраннение – дело времени.

Остраннение – это не только новое видение, это мечта о новом и только потому солнечном мире...

Мир остраннения – мир революции" [15: 270].

Утверджений такою поетичною силою наукового авторитету термін "очуднення" ("*остраннение*") приречений, сподіваємось, на довговічне існування. Таке переконання базується на міцній науковій основі цього явища.

По-перше, В. Шкловський, зробив своє відкриття і обґрунтування **ефекту очуднення** не лише на основі вивчення поезії і прози (твори Л. Толстого, Ф. Достоевського, О. Пушкіна, Андрія Белого, Ч. Діккенса, І. Тургенєва та ін.), а й на багатому фольклорному матеріалі (казках, піснях, прислів'ях, загадках тощо). Це переконливо підтверджує універсальний характер **принципу очуднення** (чи **методу очуднення**), тобто ефективно дію його як у поезії і прозі, так і в усній народній творчості та в розмаїтті мистецтв.

По-друге, А. Томашевський, розвиваючи теорію В. Шкловського, виділив специфічні прояви цього закону в ліриці (**ліричне очуднення**) і в прозі (**епічне очуднення**)

[15: 187], хоча ще А. Потебня не відрізняв мови поезії від мови прози [15: 11].

По-третє, В. Шкловський, вивчаючи протягом тривалого часу характер **ефекту очуднення**, дійшов висновку, що "очуднення є майже скрізь, де є образ". Априорі висновок видається нам всезагальним, принаймні для мистецтва, оскільки все мистецтво, а не лише окремі його різновиди є "мисленням образами" [15: 10]. Таким чином, ефект очуднення – це вже не локальне явище, а один із принципів усього мистецтва.

Надаючи терміну "*остраннение*" перевагу як такому, що науково визначає аналогічне літературно-мистецьке явище, ми з повним правом обираємо його українським відповідником термін "очуднення", який указує на певну спорідненість із такими поняттями, як "очуження", "принцип очуження" та "закон очуження".

---

* ОПОЯЗ – рос. **Общество по изучению языка** – наукове товариство, засноване в 1916 р. у Петрограді за участю В.Б. Шкловського (за деякими даними – голова товариства), О.М. Брика, Є.Д. Поліванова, Р.О. Якобсона, Л.П. Якубінського; згодом до товариства примкнули Б.М. Ейхенбаум, Ю.М. Тинянов. Окремі члени ОПОЯЗу входили і в ЛЕФ В.В. Маяковського.

** Незважаючи на виправлення помилки автором, вона залишилась не виправленою в окремих енциклопедичних виданнях [див. 8: 488, 448, 938, 940].

Очуднення (рос. *остраннение*) – це система нетрадиційних, незвичних, несподіваних прийомів, художніх засобів літератури й мистецтва, застосованих автором із метою загострення уваги та емоцій читача до зображуваного сюжету, явища чи образу.

За характером авторських прийомів і засобів очуднення буває ліричне й епічне.

У ліричному очудненні використовуються здебільшого такі художні засоби:

- незвичні ритми й незвичний ритм;
- оригінальні метафори й порівняння;
- афористична мова;
- "езопова" мова, алегорія, елементи утаємничення;
- елементи іронії, сатири, гумору;
- гіпербола, літота;
- "вибухові" слова;
- бурлеск, травестія;
- незвична форма віршування (каліграми, верлібр, плакатність).

Власне, вся поезія за своєю природою споріднена з ефектом очуднення, тобто спрямована на емоції читача, на його почуття.

Художні засоби епічного очуднення:

- літературні запозичення та їх обробка;
- зображення картин, явищ, персонажів ніби перше баченими; "наївна" оцінка сприйняття;
- застосування опису як бачення предметів, а не їх пізнання;
- казкове бачення, осмислення й оцінка всього суцього (через "внутрішні монологи" тварин, дерев тощо);
- "очуднення" речей як прийом утрудненої форми;
- елементи містики й дияволяди;
- еротичні елементи здивування;
- елементи фольклору (загадки, прислів'я, приказки тощо);
- притча, підтекст, поліфонія, окремі імпресіоністські елементи.

Мета застосування очуднення у прозі й ліриці – загальмувати сприйняття, зображати розвій думок і емоцій.

Достовірно не встановлено, чи дійшов "у зміненому вигляді" термін "очуднення" від В. Шкловського до Б. Брехта, зате всім відомо, що невтомний реформатор театру та видатний його теоретик і практик Б. Брехт дослідив, що ще в давньому східному театрі (Китай, Японія, Індія) існували цікаві сценічні прийоми, які драматург назвав **"ефектом очуження"**. Термін дійсно був схожий на "очуднення" Шкловського – і за акустичним сприйняттям, і, що важливіше, – за функціональним призначенням – проте прийомами, можливостями та засобами творення суттєво відрізнявся від **"очуднення"**, яке побутувало в поезії і в прозі.

Очуження (рос. *очуждение*) – це система оригінальних драматургічних і театральних прийомів та засобів, що вносять несподіване, "чуже" у традиційний або оригінальний сюжет, картину чи образ із метою активізації інтелектуальної діяльності глядача, який більше розмірковує, ніж переживає.

Ясна річ, удаючись до ефекту очуження, драматург підсилював соціальні начала, соціальне звучання як оригінального драматичного твору, так і драми-обробки [див. детальніше: 11: 31 – 35].

Проте Б. Брехт не відмовлявся у своїх драмах і від почуттів, не заперечував їх, але заперечував фаталізм, протиставляючи йому ідею активної дії.

Сюжет, мотив, образ можуть очужуватись, крім автора, коментатором, акторами в масках, актором, який виражає власну думку, фото- і кінодокументами, напруженим діалогом, хором, та широким спектром художніх засобів, серед яких домінують:

- використання запозиченого сюжету;
- зміна жанру;
- вмереження притчі в сюжет;
- зонги, афоризми, тощо;
- перевтілення як метафора;
- широке використання сатири, іронії, гротеску;
- фарс, грубий жарт; "дика мова", споріднена з естетикою експресіонізму.

Елементи очуження зустрічаються і в ліриці, і в прозі, але найвиразніше, найефективніше вони проявляються у так званій "неаристотелівській", або епічній, драмі та в драмах-обробках.

Ефект очуження Б. Брехта визнано одним із найяскравіших художніх відкриттів, без якого епічний театр взагалі немислимий.

Разом із тим, поширюючи функціональний вплив на різні види мистецтва у значно більшій мірі, ніж прийом (або принцип) очуднення, ефект очуження, таким чином, є загальним законом літератури і мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. История зарубежной литературы XX века (1917 – 1945): Учебник для филол. спец. ун – тов / Под ред. проф. Л.Г. Андреева. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. школа, 1980. – 392 с.
2. Зарубіжна література. / За ред. О.М. Ніколенка, Н.В.Хоменко, Т.М. Конєвої. – К.: Видавничий центр "Академія", 1998. – 320 с.
3. Зарубіжна література XX століття. Підручник для 11 класу середньої загальноосвітньої школи, ліцеїв та гімназій. / За редакцією М.І. Борецького. – Львів: "Світ", 2000 р.– 452 с.
4. Соколовська С.Ф. Ефект очуження як літературознавча категорія: Автореферат дис. .... к.ф.н. – Донецьк, 2000. – 19 с.

5. Бояджиев Г. От Софокла до Брехта за сорок театральних вечеров: Книга для учащихся. – 3-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1988. – 352 с.
6. Зарубежная литература. Пособие по факультативному курсу для учащихся VIII – X кл. Изд. 3-е, – М.: "Просвещение", 1977. – 318 с.
7. Русско-украинский словарь: В 3-х т. / Редкол.: И.К. Белодед и др. – 3-е изд., – К.: Глав. ред. УСЭ, 1988. – т. 2. – 924 с.
8. Новий тлумачний словник української мови: В 3-х т. / Укл. В. Єременко, О. Сліпушенко. – 2-е вид. – К.: Аконт, 2003. – Т. 1. – 926 с.
9. Чирков А. Эпическая драма. Проблемы теории и поэтики. – К.: Вища школа, 1988. – 160 с.
10. Чирков А.С. Традиции и новаторство в драматургии Бертольта Брехта: Автореф. дис. .... к.ф.н. – Киев, 1972. – С. 4-5.
11. Новобранець О. Драматургія обробок: Основні риси і специфіка жанротворення: Навчально-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 1988. – 72 с.
12. Зарубіжна література: Пробний підруч. для 11 кл. загальноосвіт. шк. / За ред. проф О.С. Чиркова. – К.: Вежа, 1997.
13. Bertolt Brecht. Schriften zum Theatr, Band 1. Aufbau – Verlag Berlin und Weimar, 1964. – S. 252.
14. Философский энциклопедический словарь. – М.: "Советская энциклопедия", 1983. – С. 472
15. Шкловский В. О теории прозы. – М.: Сов. писатель, 1984. – 384 с.
16. Волощук Є. Зарубіжна література: Підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. – К.: Генеза, 2004. – 464 с.
17. Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А.А. Сурков. – М.: Сов. энциклопедия, 1968. – Т. 5. – 976 с.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2006 р.

Новобранець Е.Б. Остраннение – очуждение: к истории литературоведческих терминов.

В статье рассматривается история литературоведческих терминов "остраннение – очуждение" и их разграничение с акустически похожими лексемами и словосочетаниями.

Novobranets E.B. Aloofness – alienation: the history of the literary criticism terms.

The paper deals with the history of literary criticism terms "aloofness" and "alienation" and their sharp distinction between acoustically similar lexemes and word-combinations.